

Tanulmány

VÁLSÁGOK ÉS MEGOLDÁSOK TÖRTÉNÉS SZEMMEL

Ormos Mária

az MTA rendes tagja
ormosm@chello.hu

Szeretjük a válságokat a kapitalizmus rendszerével kapcsolatba hozni, és szeretjük annak gazdasági vonulatára korlátozni. Érthető, ha ezt pénzügyi szakemberek és közgazdászok teszik, történész szemmel azonban a világtörténet másként jelenik meg. Az emberiség történetét sokféleképpen próbálták saját belső törvénye alapján megérteni és magyarázni, ezek közül az elméletek közül azonban egyik sem állt meg a lábán. Az egyetlen vezérlő elvet próbálta megtalálni Hegel, Marx, Oswald Spengler, hogy végül a legtöbb szerző oda lyukadjon ki, úgy látszik, ilyen egységes, megragadható elvi rendszer, egységes törvény nem fedezhető fel, mert minden biztonnal nincs is. Számos szociológus és politikus igyekezett egységbe hozni az emberi életben működő különböző meghatározókat, és rájönni arra, hogy vajon milyen kapcsolatban áll egymással a gazdaság és a pszichológia, a gépesítetttség, valamint a technika a közérzettel, vagy az irodalommal és a művészetekkel. Legutóbb többen hangoztatták, hogy a sok tényezőből összeszerveződő kontextust kell szemrevételezni ahhoz, hogy valamely részegységről érvényes megállapításra lehessen jutni.

Kétségtelen, hogy minden részegységnek megvannak a maga saját törvényei. A zene-történetben nem léphetett fel Kurtág György – mondjuk – Beethoven előtt, Vasarely nem alkothatott Michelangelót megelőzve, és a 20. század történései nem írhatták meg műveiket nemcsak a középkorban, de még a 19. században sem. Nem képzelhető el olyan korszak, amelyben a gótikus építészet, a romantikus zenevilág, az absztrakt festészet és a posztmodern szkepticizmus egyszerre, egymás mellett hat. Mint Wilhelm Dilthey vélte, egy korszaknak megvan a maga sajátos szelleme, amihez magától értetődően azt is hozzá lehet, sőt szerintem kell érteni, hogy megvan a maga gazdasági szintje, technikája, mechanizmusa is. A többi, saját belső törvénnyel rendelkező vonulathoz hasonlóan megvan a gazdaságnak is a maga törvényei, ami miatt annak egyes szakaszai szintén nem cserélhetők fel egymással, és ami miatt a „nagy ugrások” sem lehetnek eredményesek. Egy történész szemével nézve azonban a gazdaság sem élvez nagyobb önállóságot, mint bármi más. A gazdaság a kapitalizmus kereiteiben csakúgy, mint bármikor korábban, szintén kontextusban áll, és valamiképpen

együtt mozog az élet összes többi szegmensével. Miként nem lehet állítani, hogy a kultúra, mentalitás, életérzés stb. pusztán „felépítmény”, amelyet a gazdaságban uralkodó tulajdonviszonyok határoznak meg, ugyanúgy megalapozatlan azt gondolni, hogy a gazdaság érintetlen maradhat az egész rajta kívül álló emberi világtól, vagy, hogy azt mindenestől uralja.

Ez egyúttal azt a lehetőséget is magába foglalja, hogy válságok nemcsak a kapitalizmus történetében fordulhattak elő, de bármikor, és hogy ezekben gazdasági szegmensnek is helye volt. Mi több, állítani lehet, hogy az emberi történet a válságok és megoldások meg-megújuló, ám egyre bonyolultabb összefüggéseket tartalmazó kettősségében zajlott mindeddig. E kettősség lényege, hogy az emberek meghaladtak egy válságperiódust, ám nem tudtak tekintettel lenni a mindenkori jövődő változásokra, ami miatt újabb válságos helyzetbe kerültek. Ezen mit sem változtatott, ha azt hitték, hogy megtalálták az emberi történet örök törvényét, vagy azon belül a gazdaság örök törvényét, és ezért a továbbiakban már biztonságban lesznek.

Európa történetében egy hosszú válságperiódus zajlott le a Római Birodalom megrendülésétől, illetve bukásától kezdve évszázadokon keresztül. Ennek időtartamát az elemzők ugyan eltérően számítják, de abban egyetértenek, hogy a kibontakozás és a lassú felemelkedés kezdetét kontinentális méretekben a legjobb esetben is a 10–11. századra lehet tenni. A római technikai és kulturális eredmények javarészt eltűntek, a művészetek, tudományok produktumai kallódtak valahol, az egykor milliós nagyváros, Róma lesüllyedt egy közepes kisváros szintjére, jórészt feledésbe mentek a termelési kultúrák, kivesztek az írástudó emberek. A válságos évszázadokban

együtt és egyszerre gyakorolt hatást a gazdasági élet korábbi formáinak leépülése és az új, valamennyire már biztonságos szisztéma megtalálásának lassúsága, valamint a kulturális beszűkülés mellett az addig ismeretlen, idegen életformák és kultúrák betörése Európába (népvándorlás), az új vallás (kereszténység) terjeszkedése, ami együttvéve új művelési módot, új életformát, új politikai konstrukciót és új kultúrát eredményezett. Az európai népesség életében alighanem ez volt a legmélyebb és a leghosszabb válságperiódus, amely egyúttal a legnagyobb váltást hordozta magában az élet minden területére és vonatkozására nézve. Úgyszólván egyenesen vezetett el a kora-kapitalizmushoz, és rajta keresztül a kapitalizmus korához. A gazdaságnak és a gazdálkodásnak mindebben eminens szerep jutott, de e korszak egészét a többi meghatározó elem nélkül lehetetlen megérteni. Válságot válthatott ki egyébként egy nagy epidémia-hullám is, amely azonban nem lehetett volna oly hatékony, mint *de facto* volt, ha a gazdaság súlyos gyengélkedése miatt nem sújtja a nyugat-európai populációt az éhínség, amely legyengítette az emberek ellenállóképességét. A probléma lényege abban állt, hogy a földművelés korabeli eredményessége nem állt arányban a demográfiai növekedéssel, vagyis az alultermelés problémája alakult ki.

A történetek várható, normálisnak tekinthető alakulását nem egyszer rendszeren kívül álló hatalmi tényezők is megzavarhatták. Ilyen volt a tatár betörés Magyarországon, és a hosszú tatár uralom orosz földön. Az előbbi demográfiai katasztrófát okozott, az utóbbi évszázadokra sajátos pályára állította Oroszországot. Történésszek tucatjai vélik úgy, hogy Oroszország e korszak hatásait minden vonatkozásban, és ezek között gazdaságában is,

máig magán viseli. Hasonló hatást fejtett ki az oszmán törökök eluralkodása a Közel-Keleten, a Balkánon, Magyarországon és Észak-Afrikában. Ezek az események tartós nyomot hagytak az érintett területek egész életében és azon belül gazdaságukban is.

A reformáció–ellenreformáció által kiváltott válságról gondolhatnánk, hogy pusztán szellemi – közelebről: teológiai és morális – arculata volt, és semmi sem kötötte a gazdasági élethez. Ám kétségtelen, hogy a mozgalom más-más gazdasági érdekekkel rendelkező társadalmi csoportokhoz is kötődött, továbbá, hogy a viszály mentén átalakultak a tulajdonviszonyok, a vallási okokból menekülésre kényszerülők kénytelenek voltak új foglalkozás után nézni, és vitathatatlan az is, hogy a kapitalista erkölcsök és szokások könnyebben vertek gyökeret református környezetben, mint a katolikus vidékeken (Max Weber).

Egy történész szemével nézve az összefüggésrendszer a kapitalizmus történetében sem oldódott szét. Nem tagadva, hogy a piac végül elrendezi a gazdaság dolgait, mégis észre kell venni, hogy mielőtt a piac rendezésig eljutna, számos rajta kívül álló és általa nem kontrollálható elem gyakorol mind rá, mind a gazdasági szereplőkre befolyást, és segíti, vagy – sokkal inkább – akadályozza abban, hogy alapértelmének, feladatának eleget tegyen. Rendszeresen hat működésére a politika, a politikai áramlatok egymás közötti harca és erőviszonyai, a gazdaságtól lényegüket tekintve idegen események, mint amilyen a háború, az összefüggő tőkés nemzetközi egységbe berobbanó új szereplők figyelmen kívül nem hagyható követelményrendszere, nem is beszélve arról a lehetőségről, hogy a piaci törvényeket annak szereplői akár huzamosan is képesek figyelmen kívül hagy-

ni, valamint, hogy *viribus unitis* azokat – átmenetileg – ki is tudják iktatni.

Közmegegyezésnek tűnik, hogy a kapitalizmus történetének volt egy olyan boldog korszaka, amikor az állam szerény nézőként mindössze a tág értelemben vett feltételeket teremtette meg a tőke működése számára, és egyébként hagyta, hogy a „láthatatlan kéz” tegye a dolgát. Nem szölte bele tehát semmi- be, és ennek hála a gazdaság szépen fejlődött. Ez a magyarázat azonban a mesék világába tartozik. Amellett, hogy az európai államok pénz-, adó-, járulék-, jövedékpolitikája nagy szerepet játszott a tőkés fejlődésben, a valószínűségben a szabad kereskedelem elvét se nagyon hagyták érvényesülni, hanem előbb vagy utóbb védeni kezdték a hazai terméket. Az már az adottságoktól függött, hogy mit védtek igazán, az ipart vagy a mezőgazdaságot. A szabad kereskedelem teljeskörű érvényesítése egyedül Nagy-Britanniában következett be, aminek az lett az ára, hogy az agrárszféra padlóra került, és évtizedek munkáját igényelte, hogy újra lábra állítsák. Az utóbbi érdekében az állam minden általa kitalálható eszközt latba vetett. Emellett az infrastruktúrára sehol sem épült ki az állam messzemenő részvétele vagy segítsége nélkül. Az állam hozta létre és működtette az iskolák és az egyetemek nagy részét, amelyek a gazdaság számára szolgáltatták a megfelelő munkaerőt, beleértve a szakmunkásokat és a szükséges értelmiségi rétegeket.

Ha ehhez még hozzátesszük, hogy a leg-sikeresebb gazdasági utat 1945-ig azok az országok futhatták be, amelyek állami asszisztenciával kiépítették a maguk hatalmas gyarmatbirodalmát, amelynek fegyveres védelméről az állam gondoskodott, akkor – a felsorolt tényezőket összegezve – ki lehet jelteni, hogy a kapitalizmus kibontakozása

legalább annyira az állami, politikai tevékenység következménye volt, mint amennyire abban maguk a közvetlen szereplők részt vettek. Mindez fokozottan érvényes a lemaradásuk behozásával küzdő országok esetében.

A két világháború okai között a hatalmi, reváns stb. szempontok mellett a gazdasági tényezőknek kétségtelenül jelentős szerep jutott. Mindazonáltal a gazdaság belső törvényei önmagukban véve nem igényelték a két nagy világgéget, miközben a háborúk kimenetele hatalmas felfordulást vont maga után az egész világgazdaságban. (A gazdasági szereplők közül ebben az időben leginkább a bankárok értették meg, hogy nincs szükségük állami-katonai védelemre tevékenységük szempontjából.) A pénzügyi, gazdasági felfordulás nemcsak azért következett be, mert az állami beavatkozás a háború idején pregnánsa és hétköznapi történetté vált, nemcsak a háborút követő leépülés, infláció stb. miatt állt be, hanem azért is, és talán elsősorban azért, mert már az első világháborút követően felcserélődött az európai és az amerikai szerep, a második után pedig egy merőben új hatalmi világgkonstrukció keletkezett.

A két világháború között helyezkedett el az 1929-ben kezdődő és 1931-ben kiteljesedő gazdasági világválság, amelyet a lefolyása szerint „tisztá” gazdasági természetűnek lehet elismerni, többek között azért, mert hiába próbálkoztak többféle kezeléssel, egyszerűen nem lehetett rá hatni. Úgy tűnt, hogy ebben a történetben valóban kizárólag a gazdaság belső törvényei érvényesültek. Közelebről nézve azonban ez a vélekedés sem fedti a teljes igazságot. Az utóbbihoz ugyanis hozzátartozik, hogy a háború után erőszakos eszközökkel teljesen egyensúlytalanná tették a nemzetközi gazdasági életet. Történt ez főként azon elv mentén, amelynek jegyében mind a

helyreállítás költségeit, mind a győztes európai államok felgyűjtött adósságát a szintén tönkrement vesztesékekkel akarták kifizettetni. Ezt tartotta John Maynard Keynes és jó néhány társa közgazdasági nonszensznek. Az előzetes problémákat tetézte az uralkodó pénzügyi szemlélet, amelynek szellemében a lehető legerősebb valutákat kellett megteremteni és működtetni, ami rosszul hatott mind a nemzeti hozamokra, mind a nemzetközi kereskedelemre. Eltekintve attól a vitától, amely Hoover elnök válságkezelő programjának megítélése kérdésében zajlott és zajlik, minden kétség nélkül állítani lehet, hogy a már kitört válság közép-európai kiteljesedéseért viszont egyedül a politika volt felelős. 1931-ben az osztrák Kreditanstalt Bank súlyos likviditási problémával küzdött, és a nyugat-európai bankok készen mutatkoztak, hogy kisegítsék. A brit és a francia politika azonban a műveletet megakadályozta, mert Ausztria nem sokkal előbb (1931 márciusában) Németországgal együtt bejelentette, hogy létre akarja hozni a német–osztrák vámuniót, amelyhez bármely közép-európai ország csatlakozhat. Megrémülve az Anschluss végrehajtásától, vagy inkább a német Mitteleuropa létrejöttétől, a két kormány megtiltotta az osztrák bank megmentését. Ennek hatására dőlt össze az egész közép-európai bankrendszer. A legsúlyosabb következményei Németországban, Ausztriában és Magyarországon mutatkoztak. Bank- és tőzsdezárlat, teljeskörű leépülés és nagymérvű munkanélküliség járt a nyomában, politikai téren pedig a belpolitikai feszültségek növekedése és a szélsőjobb oldal erősödése követte.

Az 1929-ben kirobbant válságból a kivetető utat a lehető legrosszabb forgatókönyv mentén találták meg. Olaszország 1932-től, Németország 1934-től, illetve intenzíven 1936-

tól, Nagy-Britannia 1935-től (légierő-program) Franciaország 1936-tól fegyverkezni kezdett, és az úgynevezett győri program meghirdetését (1938) követően ezt tette Magyarország is. Magyarországon a legnagyobb ipari növekedés 1939 és 1942 között ment végbe, és e periódusban javult az általános életszínvonal is, míg a munkanélküliség eltűnt. Arról a segítségről már ne is szóljunk, amelyet a gazdasági világválság ahhoz nyújtott, hogy Németország teljhatalmú urává Hitler és a nemzetiszocialista párt váljon. Az út egyenesen vezetett a második világháborúhoz. Ez a világválság ékes bizonyítéka annak az állításnak, hogy az élet különböző szegmensei, az adott esetben elsősorban a gazdaság és a politika, de kíséretükben az ideológia és a tömegpszichológia is csak szoros, egymástól úgyszólván elválaszthatatlan egységes kontextusban értelmezhető.

Az 1930-as évek második fele és az 1940-es évek eleje a pusztázó számok tükrében virágzó korszaknak lenne mondható, de minden más szempont szerint a legsúlyosabb válságtüneteket görgette magával. A gazdasági mutatók emelkedtek, csak hogy a konjunktúrát a fegyverkezés éltette, és a közgazdászok tudták, hogy a fegyverekbe investált összegek legnagyobb részét nem lehet a gazdaságba visszaforgatni. Másként szólva, mindenki állig eladósodik, aki a fegyvereket felhasználja és elhasználja. 1945-ben egy civilizáció állt romokban. A nemzetközi gazdasági rendszer darabokra tört. Európa jelentős részén viszatérttek a cseregazdasághoz. Ipari termékeket és nemesfémeket cseréltek élelmiszerekre, nem törődve semmiféle reális értékkel. A második világháborúban átélt demográfiai, anyagi, kulturális, etikai mélyválsághoz hasonlóan az európai népek ismert történetük során még sosem szenvedtek el.

A második világháború befejeztével Európa romokban állt, és a kérdés az volt, hogy vajon milyen módon áll újra lábára a gazdaság. A gyógyulás jelei nem nagyon mutatkoztak, amikor az amerikai külügyminiszter fantasztikus tervvel állt elő. Mondhatnánk, hogy a Marshall-segélyt a piaci mechanizmusok felismerése indította útjára, ám ezt az addig ismeretlen lépést kétségtelenül a politika tette meg, és nem a piaci automatizmus váltotta ki. Néhány brit közgazdász éppen ezért sorolta utóbb az elfogadhatatlan külső beavatkozások kategóriájába, és hangoztatta, hogy az európai, illetve a brit gazdaság magától is lábra tudott volna állni. Mégis tagadhatatlan, hogy a nyugat-európai gazdaságok az amerikai injekciózással egyidőben kezdtek magukhoz térni, és alapozták meg az 1960-as évek végéig tartó virágzásukat.

Tamás Gáspár Miklós szerint a nyugati világ válsága 1968-ban kezdődött, és a magam részéről nagymértékben egyetértek a felfogásával, midőn az egész európai-amerikai életvitel és szemlélet válságát elemzi. Csak azt teszem hozzá az általa mondottakhoz, hogy nem csak a „korszellem” jutott válságba, de már döccenőként haladt át az úgynevezett „jóléti gazdaság” is, és elkezdődött a nagy alkufolyamat a nyersanyagfogyasztó és a nyersanyagtermelő nagy közösségek között. Az utóbbi annyit jelentett, hogy a fennálló fejlett tőkés rendszert kívülről érkező impulzus zavarta meg. A szerényen „olajválságnak” nevezett jelenség valójában egy hosszú, válságos periódusnak lett a bevezetője. Az egykori gyarmati státusból kiszabadult, nyersanyagban, elsősorban olajban gazdag országok és néhány további ország hirtelen megjelent a piacon, és követelni kezdte, hogy a fejlett tőkés államok számára fontos nyersanyagaiért fizessék meg a piaci árat. Nemcsak az olajról

volt szó, de a gázzól, a gyapotról, a kaucsukról és a ritkafémekről is, amelyekkel ők rendelkeztek, a fejlett országok viszont nem, vagy csak kis mértékben. Az első jelentős nyersanyag-áremelésre 1971-ben, az ennél sokkal drasztikusabbra 1973-ban került sor. A „külső” beavatkozás azonnal belsővé vált, és minden kalkulációt (bekerülési költség, termékár, profit) átalakított. Hozzájött ehhez, hogy Nixon elnök az amerikai költségvetés súlyos problémáira hivatkozva 1971-ben „ideiglenesen” megszüntette a dollár aranyalapját, majd 1973-ban ezt véglegessé tette. Ez nem kevesebbet jelentett, mint hogy a Bretton Woodsban tartott konferencián (1944) elhatározott szabályozott (regulált) pénzügyi rendszer megszünt. Elkezdődött a szabályozatlan (deregulált) pénzgazdálkodás, a valuták úgynevezett „lebegtetése”, ami a velejáró nehézségek mellett utat nyitott a többoldalú spekulációnak és visszaélésnek is.

Spekulációs eszközöket nem kizárólag a pénzőke vett igénybe, de az állami pénzgazdálkodásban is megjelent a manipuláció, mivel a „jóléti állam” fenntartásának igénye jóval tovább élt, mint amennyire a bevételek ezt megalapozták. A „jóléti államok” a „túlvalálás” bűnébe estek, és ebből egyelőre kizárólag Margaret Thatcher brit miniszterelnök asszony vonta le a következtetéseket. Hozzáteendő ehhez, hogy az ő szigorú intézkedései is csak rövid távon ható kiigazításhoz vezettek. Szerintem ez nem is történhetett másként, mert a fedezetlen túlköltekezés nem egyedül az állami gazdálkodásra vált jellemzővé, következképpen kizárólag ennek a korrekciójával az összjelenségen nem lehetett gyökeresen segíteni.

Az 1970-es évektől kezdve a válságjelenségek hol itt, hol ott törtek felszínre, és az 1980-as években elsősorban Japánban és a

Távol-Keleten jelentek meg nyomasztó formában. Ezeket különböző, olykor nemzeti, de elsősorban nemzetközi beavatkozásokkal oldották meg, illetve odázták el. Mindazonáltal egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy az új körülmények között az államháztartásokat nem lehet változatlan paraméterek mellett egyensúlyban tartani, ám a kiigazításokat a tőkés működés alapproblémái mellett részben a politikai játszmák, részben a széles lakossági ellenállás következtében szerfelett nehéz volt, vagy inkább lett volna végrehajtani.

A világgazdaság gyökeres átrendeződésében a következő etapot 1989–1991 között ismét egy olyan nagy változás vezette be, amelynek szintén voltak gazdasági összetevői, de magát a váltást a politika színterén hajtották végre. A szovjet rendszer összeomlásában kétségtelenül nagy szerepet játszott a Reagan elnök által nyomatékosított gazdasági (együttal katonai) verseny, amelyben a Szovjetunió lemaradt, mindazonáltal a kelet-európai földcsuszamlásra Mihail Gorbacsov és politikája nélkül aligha kerülhetett volna sor. Egyelőre kiszámíthatatlan, hogy az európai szovjet befolyási övezet felszámolásának, a Szovjetunió felbomlásának milyen konkrét kihatása volt a világgazdaságra, annyi azonban világos, hogy nemcsak a politikai értelemben vett két pólus tűnt el, de vele együtt eltűnt a kapitalizmussal szembenálló, tőle eltérő metódus szerint működő második gazdasági modell is. A kapitalizmus benyomult egy óriási új területre, ami elsősorban a nemzetközi pénzőke előtt nyitotta tágra a kaput. Hozzá kell tenni ehhez, hogy az út a nagytőke számára egy ideje mind szélesebbé vált Ázsiában is, és egy olyan hatalmas egység, mint Kína szintén felmondott a tervutasításos rendszernek, és a tőkés fejlődés (vagy talán inkább: fejlesztés) útjára tért. Kína gazdasági felemel-

kedése egyébként nemcsak azt a tételt teszi kérdéssé, hogy abban lehet-e az államnak egyáltalán szerepe, de ráadásul még azt is, hogy sikeres tőkés gazdálkodás kizárólag a parlamentáris demokrácia kereteiben folytatható, és azt mindenféle diktatúra eleve kizárja.

A potenciális piacbővülés ismeretében mindenesetre aligha lehet csodálkozni azon, hogy a pénztőke szemmel már nem követhető száguldásba kezdett. Német illetékesek ekkoriban már azt panaszták: fogalmuk sincs róla, hogy a német tőke merre jár. A kétpólusú vilárendszer felbomlása magával hozta azt is, hogy ettől kezdve a szovjet kihívásra, amely alacsony szinten ugyan, de a biztonságot jelentette a foglalkoztatásban, a szociális ellátásban és az iskolázásban, a másik oldalon már nem kellett feltétlenül reagálni. A nagytőke érdekeit kifejező neoliberais gazdasági elmélet elterjedése, illetve gyakorlati alkalmazása voltaképpen ezt fejezte ki, vagy ezt is kifejezte, midőn mind keményebben támadta az állam „túlvállalásait”. Megalapozói (Milton Friedman, Friedrich Hayek és mások) már jó ideje ezt tették, divatba azonban majd csak a nehézségek idején, az 1970-es években jöttek, és az elméletüknek megfelelő „megszorítások politikája”, amelyet azonban többnyire reformpolitikának neveztek (Thatcher nem számítva), az 1990-es években vált úgyszólván ellenállhatatlanná. A neoliberais politikát elsőként a konzervatív pártok fogadták el, és vitték át a gyakorlatba, többnyire támogatták ezt Európában a liberális (szabaddemokrata) pártok, míg a szociáldemokraták álltak ellen a legtovább, hogy végül ők is megadják magukat (Tony Blair, Gerhard Schröder harmadikutas terve nem sokban tért el a neoliberais elvektől).

Ekkor azonban részben már késő volt, részben viszont az államháztartások átrende-

zése, a fölösleges, kellően meg nem alapozott kiadások csökkentése mit sem változtatott az alapproblémán. A pénztőke száguldásán, láthatatlanságán, a deregulált pénzvilág ellenőrizhetetlenségén nem változtatott, ha lefartagtak valamit a valóban szükségtelen, túlságosan kiterjesztett szociális ellátási összegekből, ha korlátozták a közigazgatási kiadásokat és így tovább. Bár elkerülhetetlennek lehet tekinteni a bürokrácia apasztását, a közigazgatás racionalizálását, az olyan juttatások kiigazítását, amelyekhez a jóléti állam szellemében mindenki, tehát az is hozzájutott, akinek arra nem volt szüksége, ez semmit sem változtat azon, hogy a pénztőke világában az alig fedezett vagy fedezetlen üzletek tömege valósult meg, hála a manipulációnak, a pilótajáték jellegű pénzkezelésnek, és a félrevezető reklámhadjáratnak. A fedezetlen hitelműveletek és az ugyancsak fedezetlen állami kiadások összességéből adódó súlyos helyzet kiigazításához nem elegendő az egyik, az állami oldal megreformálása, mert a másik, a nagy súlyal rendelkező üzleti fedezetlenség ezáltal még nem szűnik meg.

Felelős elemzők az 1990-es évek vége felé és az ezredfordulót követően már figyelmeztettek rá, hogy a piac ezt a játékot nem tűri el a végtelenségig, a bankszektor azonban erre nem reagált, hanem csak még nagyobb mértékben, talán azt is lehet mondani, hogy kétségbeesetten hitelezett már nemcsak kétes fedezet alapján, de szinte minden fedezet nélkül is. A reálgazdaságban ennek az volt a következménye, hogy sokkal több árut kínáltak eladásra, mint amire létező, valódi kereslet mutatkozott, (Szelényi Iván ezt nevezi túlkeresletnek) ami miatt ebben a szektorban is az irreális, mondhatni: látszólagos eladások tömegére került sor, és ezáltal a gazdaság teljesítménye alatt tátongó lyuk támadt. A piac,

amelynek a jelzéseit a piaci szereplők nem vették tudomásul, hanem a keletkező hiátusokat betömködtek, s e műveletekkel a válságot elodázták, végül kegyetlen bosszút állt.

Mi mondható a nagy válságok megoldásáról történész szemmel nézve a fejleményeket? Ha a korábbi, nem tőkés természetű válságokat figyelmen kívül hagyva a kapitalista világválságokra koncentrálunk, úgy kijelenthető, hogy ezek korábbi „megoldási” módjából aligha lehet profitálni. Az első, már világválságnak tekinthető megrázkódtatás 1873-ban vette kezdetét. Nyugat-Európában elsősorban a modern gazdasági ágazatok, Keleten főként a mezőgazdaság szenvedte meg. Kétségtelenül járt a nyomában modernizálás a technikát, az újonnan fellendülő iparágakat (motorizálás, vegyipar stb.) tekintve, és kezdtek kialakulni a védekezést szolgáló monopóliumok (kartellek és trösztök), ám ez nem akadályozta meg, hogy újabb válságok és válságjelek rendszeresen keletkezzenek továbbra is. Az igazi fellendülés csak a fegyverkezésre történt áttérést követte. Ez viszont már összefüggött az állami hatalmi politikákkal, miközben az államhatalmak befelé fordultak, erőltették a vámvédelmet, és autark rendszerekre kezdtek áttérni. A trend belefutott a világháborúba.

Az 1929-es válságot több országban megkísérelték a hagyományos pénzügyi politika mentén kezelni, amitől csak az USA és Nagy-Britannia tért el. A mértékadó gazdasági, pénzügyi szervezetek egyetlen tanácsa a takarékoságban állt, ami a közszférában leépítést, és a fizetések lenyomását vonhatta maga után. Hoover elnök ezzel szemben azon volt, hogy állami segítséggel jelentős pénzeszközökhöz juttassák a piacot, majd amikor ennek nem mutatkozott pozitív hatása, 1931-ben egy évre moratóriumot hirdetett minden államközi

adósság fizetésére, majd ezt 1932-ben egy évvel meghosszabbította. Jótékony hatása azonban ennek sem mutatkozott. Sokkal eredményesebb volt a Bank of England és a brit kormány együttes döntése a font aranyalapjának megszüntetéséről 1931 szeptemberében, aminek következtében a font értéke egy nap alatt 20 pontot esett, de az export gyorsan emelkedni kezdett, és ez elsőként húzta ki a brit gazdaságot a kátyúból. Hasonló lépésre szánták rá magukat a skandináv államok, és hasonló eredményt értek el.

Skandinávia egyébként éppen ekkoriban tért rá egy sajátos, Európa többi részében még nem ismert útra. 1933 és 1935 között vezető pozícióba jutottak a szociáldemokrata pártok, amelyek tudatos gazdaságélénkítő elgondolásokat kezdtek megvalósítani. Vonatkozott ez az iparra és hangsúlyosan a mezőgazdasági ágazat mindenoldalú állami támogatására, és ezt kiegészítette a szociális gondoskodás kiterjesztése. Mivel ezek az országok semleges politikát folytattak, katonai költségeiket a lehető legalacsonyabb szinten tartották. Európa többi országában azonban tovább tartott a kínlóadás, és ennek következményeire már utaltam. Az USA-ban az új gazdasági politika (New Deal) 1933-tól vette kezdetét, de máig vitatott, hogy az amerikai gazdaság vajon ennek köszönhet-e későbbi száguldását vagy a második világháborúnak. Többben vélekednek úgy, és magam is hajlok véleményük elfogadására, amely szerint a nagy impulzust az amerikai gazdaság élre ugrásához valóban a háború nyújtotta, ennek kihasználásához viszont az alapot megelőzően a New Deal keretében teremtették meg.

Ezekből az előzményekből alig valamennyi tanulságot lehet levonni a jelenleg hathatós kezelési módra vonatkozóan. A valuta gyengítése általános receptnek semmiképpen

sem tekinthető, mert az importfüggő és a valutájuk szempontjából támadható országok nem engedhetik meg maguknak, vagy csak nagyon korlátozottan tehetik ezt. Ráadásul, a hasonló brit próbálkozások 2008/09-ben a megváltozott világban távolról sem hozták meg azt az eredményt, amelyet 1931/32-ben elértek. Ennek egyik okát talán abban lehet látni, hogy Nagy-Britannia akkor még óriási saját piaccal rendelkezett (a birodalmi piaccal), ami azonban megszűnt létezni. Nem állítható, hogy az állami segítséggel a bankvilágba és a gazdaság más szegmenseibe eljuttatott nagy tőkeinjekciók ugyanolyan hatástalanok maradtak, mint maradtak 1929-től kezdve. A kimenetel valószínűleg attól függ, hogy a pénz végeredményben hol köt ki, és ott milyen hatást indukál. Ha azt szolgálja, hogy lábon maradjanak mindazok az egységek, bankok, autógyárak, építőipari nagyvállalatok, elektrotechnikai cégek stb., amelyek összességükben eddig valójában eladhatatlan tömegű árut állítottak elő, akkor a válságot az ilyen műveletek aligha oldják meg, sőt akár súlyosbíthatják is. Ezzel szemben, ha a tőkesegítség sikerül új és hosszabb távon piacképes ágazatok, termékképzések, technikák számára hozzáférhetővé tenni, akkor e vállalkozás gyógyító hatást érhet el. Mindenképpen számolni lehet azonban azzal, hogy jelentős számú gazdasági szereplő eltűnik. Ennek hatásaként világszerte növekszik átmenetileg (senki sem tudja megmondani, hogy meddig) a munkanélküliség, és számos kis egzisztencia és középosztálybeli család is megoldhatatlan helyzetbe kerül. Mindennek nyomában pedig növekednek a társadalmi, és velük együtt a politikai feszültségek.

A 2008-ban kirobbant világválság egyetlen pozitív vonása a korábbiakhoz képest abban áll, hogy a megelőző évtizedekben kialakult

és jótékony hatást gyakorló együttműködések, szövetségek (köztük az Európai Unió) az eddigi mintegy fél év során lényegében véve kitartottak, és az államok, ha nem is értenek egyet, de legalább nem követnek a többiek érdekeit sértő saját forgatókönyveket, bár a hatékonynak tekinthető együttműködés elmélyüléséről sem lehet beszélni. Ezzel szemben jelenleg számolni kell egy a korábbiakhoz viszonyítva részben egyszerűbb, de részben mégis nehezebb körülménnyel. Az 1929-es világválságot erősen megterhelte társadalmi-politikai szempontból, hogy a hatalmas munkanélküliséget az államok akkoriban még sehol sem tudták segélyvel elégségesen ellensúlyozni. A fogalom vagy nem is létezett, vagy a segély túlságosan kevés volt. A munkanélküli segély kérdése abban az időben még kormánybuktató tényezőként viselkedett. A kilátástalan jövő elé néző tömegeket a politikai szélsőségeknek viszonylag könnyű volt radikalizálniuk. Ez a probléma a fejlett világban ma nem áll fenn. Fennáll azonban az a körülmény, hogy a nagy tömegek – miként ez a történelemben mindig is megfigyelhető volt – legnehezebben abba nyugszanak bele, ha előzetesen elért életstandardjukat teszik kérdésessé. A legkisebb elvonást, megszorítást is súlyos sérelemként élik át. Márpedig a jóléti állam által nyújtott előnyökkel kapcsolatban egy ideje pontosan ez a helyzet állt elő. Ha nem is lehet ebből messzemenő következtetéseket levonni, annyit biztonságosan állítani lehet, hogy az elégedetlenség mindenütt növekedni fog, és a politikai stabilitás kérdésessé válik. Minden higgadságra, bölcsességre, találékonyságra és jó szándéokra szükség lesz ahhoz, hogy a zátonyok kikerülhetőek legyenek.

A fent mondottak kellő alappal szolgálnak néhány következtetéshez:

1. Az emberi történet valóban a válságok és megoldások egyre bonyolultabb összefüggésrendszere, amelyek során mély gödrökbe is bele lehet zuhanni, de végül ki lehet belőlük emelkedni egy más, magasabb szinten. Eddig legalábbis, ha óriási áldozatok árán is, lényegében véve ez történt.
2. A tőkés gazdaságnak vannak belső törvényei, de ezek – mint minden más esetben is – széleskörű összefüggésrendszerben helyezkednek el. Nem érvényesülnek rendszeresen, szakadatlan, és nem korrigálják magukat automatikusan. A legnagyobb baj akkor keletkezik, ha e törvényeket akár a piac szereplői, akár mások figyelmen kívül hagyják, kiigazítják, vagy súlyosan megsértik, ahogyan ez az utóbbi mintegy negyven évben többnyire történt.
3. A gazdasági válság még akkor sem egytényezős, ha az arculata döntően gazdasági, hanem mindig komplex természetű. A piaci törvényeket negligálhatják maguk a piaci szereplők, de a válság előzményeiben és kezelésében is rendszeresen szerepe van az államhatalomnak, az egész politikai

mezőnynek, az értelmiségnek, a korabeli mentalitásnak, illetve szerepük lehet merőben új, kívülről érkező impulzusoknak.

4. A megoldást nem lehet egyedül az államtól várni, mivel a játék minimum két főszereplővel zajlik, s ezek csak együtt tudják az elrontott mechanizmust korrigálni.
5. Ezért a válság megoldására belátható időn belül csak akkor lehet számítani, és az csak akkor lehet relatíve tartós, ha az államra tartozó pénzügyi és gazdasági kérdéseken kívül a megoldó formulák tekintetével vannak a többi, így a társadalmi (szociális), politikai és szellemi elemekre. A károkat csak ezen a módon lehetséges minimalizálni, vagy legalább csökkenteni.

Kulcsszavak: *válságperiódusok és válságok a kapitalizmus előtt, az emberi történet anyagi és szellemi vonulatainak viszonylagos önállósága és összefüggése, a tőkés világválságok összetett természete, a korábbi tőkés világválságok (1873, 1929) megoldási kísérleteinek gyengesége, az 1929-es világválság legsúlyosabb következménye, a 2008-ban kitört válság, mint a piac bosszúja*

